

بازتولید گفتمان قرآنی مقاومت در اندیشه امامین انقلاب اسلامی

محمد جواد هراتی^{*۱}

مصطفی رستمی^۲

چکیده

هدف: پژوهش حاضر، شناسایی و تبیین مبانی و مؤلفه‌های مقاومت در اندیشه امام خمینی(ره) و شهید سیدعلی خامنه‌ای و بررسی نسبت و پیوستگی میان این دو منظومه فکری با تکیه بر آموزه‌های قرآن کریم است که با استفاده از روش تحلیل مضمون انجام شده است. داده‌های پژوهش از آیات قرآن کریم و بیانات امام خمینی(ره) و شهید آیت‌الله سیدعلی شهید خامنه‌ای استخراج و مضامین مرتبط با مبانی و مؤلفه‌های مقاومت در اندیشه آنان شناسایی، دسته‌بندی و تحلیل شده است.

روش‌شناسی پژوهش: در پژوهش حاضر از روش تحلیل مضمون استفاده شده است.

یافته‌ها: در اندیشه امام خمینی(ره)، استقامت و پایداری، اتکال به خداوند، استقلال، مقابله با ظلم، دشمن‌شناسی و استکبارستیزی از مهم‌ترین مؤلفه‌های مقاومت به‌شمار می‌روند. در اندیشه شهید آیت‌الله خامنه‌ای نیز بر استقامت مستمر، حق‌مداری، نفی سستی و سازش، اعتماد به وعده الهی، پذیرش هزینه‌های مقاومت، مرزبندی با دشمن، عبرت‌گیری از تجربه تاریخی و امید به پیروزی نهایی جبهه حق تأکید شده است. بررسی تطبیقی داده‌ها بیانگر وجود پیوستگی قابل توجه میان دو منظومه فکری در اصول بنیادین مقاومت است. در عین حال، آیت‌الله شهید خامنه‌ای این مؤلفه‌ها را در قالب «مکتب مقاومت» صورت‌بندی کرده و بر ابعاد تاریخی، اجتماعی و راهبردی آن، به‌ویژه تجربه تاریخی و فرجام مقاومت، تأکید بیشتری داشته است.

نتیجه‌گیری: مقاومت در منظومه فکری امامین انقلاب اسلامی مفهومی بر بنیان‌های قرآنی و اعتقادی استوار است و در پیوند میان ایمان، استقامت، استقلال، دشمن‌شناسی، نفی سازش و امید به نصرت الهی معنا می‌یابد. بر این اساس، اندیشه آیت‌الله شهید خامنه‌ای را می‌توان تداوم و بازخوانی منظومه مقاومت امام خمینی(ره) در شرایط تاریخی جدید دانست؛ به‌گونه‌ای که ضمن حفظ اصول بنیادین آن، ابعاد تاریخی، اجتماعی و راهبردی مقاومت را برجسته‌تر ساخته است.

کلیدواژه‌ها: امام خمینی(ره)، شهید آیت‌الله سید علی خامنه‌ای، مقاومت، قرآن.

Email: M.harati@basu.ac.ir

۱. استاد گروه علوم سیاسی دانشکده اقتصاد و علوم اجتماعی

دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: Rostami@sharif.ir

۲. استادیار گروه معارف اسلامی دانشکده علوم انسانی دانشگاه

بوعلی سینا، همدان، ایران.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۲۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۱

مقدمه

مقاومت به عنوان یکی از مفاهیم بنیادین در اندیشه سیاسی و دینی معاصر جهان اسلام، به‌ویژه در منظومه فکری انقلاب اسلامی ایران، جایگاه محوری دارد. این مفهوم نه صرفاً یک راهبرد سیاسی یا نظامی، بلکه بازتابی از آموزه‌های قرآنی و سنت نبوی است که در بستر تحولات تاریخی و اجتماعی بازتولید و بازتفسیر شده است. قرآن کریم با تأکید بر مفاهیمی چون «استقامت» (هود: ۱۱۲؛ فصلت: ۳۰)، «صبر» (بقره: ۱۵۳ و ۱۵۵)، «اتکال به خداوند» و «مقابله با ظلم و استکبار»، چارچوبی اعتقادی و عملی برای ایستادگی در برابر قدرت‌های سلطه‌گر فراهم آورده است. این آموزه‌ها در اندیشه امام خمینی(ره) به عنوان بنیان‌گذار جمهوری اسلامی ایران، به شکلی نظام‌مند بازخوانی و در قالب گفتمان مقاومت سیاسی-دینی صورت‌بندی شد. امام خمینی(ره) با بهره گرفتن از مبانی قرآنی، مقاومت را به عنوان اصلی پایدار در مسیر تحقق استقلال، عدالت و نفی وابستگی معرفی نموده‌اند و مؤلفه‌هایی چون استقامت، دشمن‌شناسی، استکبارستیزی و اتکال به نصرت الهی را به عنوان ارکان آن ارائه نمودند.

پس از رحلت امام خمینی(ره)، آیت‌الله سیدعلی شهید خامنه‌ای به عنوان رهبر انقلاب اسلامی، این گفتمان را در شرایط جدید تاریخی، منطقه‌ای و بین‌المللی بازخوانی و بازتولید نمودند. ایشان با تأکید بر تداوم مکتب امام، مقاومت را در قالب «مکتب مقاومت» صورت‌بندی نمود و ابعاد تاریخی، اجتماعی، راهبردی و تمدنی آن را گسترش داد. در بیانات ایشان، مفاهیمی چون استقامت مستمر، حق‌مداری، نفی سستی و سازش، پذیرش هزینه‌های مقاومت، مرزبندی دقیق با دشمن، عبرت‌گیری از تجارب تاریخی و امید به پیروزی نهایی جبهه حق، جایگاه برجسته‌ای یافته است. این بازخوانی، در حالی که بر اصول بنیادین مقاومت قرآنی و اندیشه امام استوار است، با توجه به تحولات نوین - از جمله گسترش نظام سلطه جهانی، جنگ‌های ترکیبی، تحریم‌های اقتصادی و چالش‌های هویتی - ابعاد تازه‌ای به گفتمان مقاومت بخشیده است.

با وجود اهمیت محوری مفهوم مقاومت در اندیشه امامین انقلاب اسلامی و پیوند وثیق آن با آموزه‌های قرآنی، بررسی مبانی و مؤلفه‌های این مفهوم و نسبت میان دو منظومه فکری، کمتر مورد توجه پژوهش‌های علمی قرار گرفته است. بسیاری از مطالعات موجود، یا به ابعاد سیاسی و راهبردی مقاومت پرداخته‌اند و یا تحلیل‌های پراکنده‌ای از سخنان امام خمینی(ره) و شهید خامنه‌ای ارائه کرده‌اند، بدون آن که به صورت تطبیقی و مبتنی بر روش تحلیل مضمون، پیوستگی‌ها و تمایزهای این دو اندیشه را در چارچوب مقاومت قرآنی تبیین نمایند.

از سوی دیگر، در شرایط کنونی که گفتمان مقاومت در سطح منطقه‌ای و بین‌المللی با چالش‌های نظری و عملی متعددی روبه‌روست، نیاز به بازشناسی دقیق مبانی قرآنی و مؤلفه‌های اصیل این گفتمان در اندیشه امامین انقلاب اسلامی بیش از پیش احساس می‌شود. بدون چنین بازشناسی‌ای، امکان تبیین علمی تداوم و بازتولید این گفتمان و پاسخ‌گویی به شبهات و نقدهای وارده، محدود خواهد ماند.

پژوهش حاضر بر آن است که مبانی و مؤلفه‌های مقاومت در اندیشه امامین انقلاب اسلامی و نسبت میان این دو منظومه فکری در چارچوب گفتمان مقاومت قرآنی را تبیین نماید. به عبارت دقیق‌تر، پژوهش

می‌کوشد نشان دهد که اندیشه آیت‌الله شهید خامنه‌ای در باب مقاومت، گسستی از منظومه فکری امام خمینی(ره) ندارد و اندیشه ایشان تداوم و بازخوانی اندیشه امام خمینی(ره) در شرایط تاریخی جدید است. تبیین این موضوع نه تنها به غنای نظری مطالعات اندیشه سیاسی انقلاب اسلامی کمک می‌کند، بلکه می‌تواند چارچوبی علمی برای فهم عمیق‌تر گفتمان مقاومت به‌عنوان مفهومی چندلایه (اعتقادی، سیاسی، اجتماعی و راهبردی) فراهم آورد و زمینه را برای پژوهش‌های تطبیقی بعدی در حوزه تداوم مکتب امام خمینی(ره) هموار سازد.

پیشینه پژوهش

مفهوم مقاومت در اندیشه سیاسی معاصر ایران، به‌ویژه پس از پیروزی انقلاب اسلامی، به یکی از محورهای اصلی پژوهش‌های علمی تبدیل شده است. این مفهوم که ریشه در آموزه‌های قرآنی و سنت انبیا دارد، در منظومه فکری امام خمینی(ره) صورت‌بندی اولیه و بنیادین خود را یافت و در اندیشه آیت‌الله شهید خامنه‌ای با عمق و گستره بیشتری بازخوانی و بازتولید شد. بررسی پیشینه مطالعات انجام شده در این حوزه نشان می‌دهد که پژوهش‌ها عمدتاً در دو دسته قابل طبقه‌بندی هستند: مطالعات ناظر به مقاومت در اندیشه امام خمینی(ره)، پژوهش‌های متمرکز بر مقاومت در اندیشه آیت‌الله شهید خامنه‌ای.

در میان پژوهش‌های ناظر به اندیشه امام خمینی(ره)، چند اثر شایان توجه وجود دارد. قربانی و همکاران (۲۰۲۲) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی ایده مقاومت در اندیشه امام خمینی(ره)» مقاومت را به‌عنوان یکی از ارکان اصلی اندیشه سیاسی ایشان معرفی کرده و ریشه‌های آن را در سیره پیامبر اکرم(ص) و قیام امام حسین(ع) جستجو می‌کنند. مؤلفان بر مؤلفه‌هایی همچون ظلم‌ستیزی، استکبارستیزی، روحیه جهادی و احیای هویت دینی تأکید دارند و مقاومت را مرزبندی دقیق، شفاف و آشتی‌ناپذیر با دشمن می‌دانند. شریعت (۲۰۲۲) نیز در پژوهشی با رویکرد هرمنوتیک متن، مفهوم مقاومت را در اندیشه سیاسی امام خمینی(ره) بررسی کرده و دو عنصر هویت و استکبارستیزی را ستون‌های اصلی آن در مقابل نظام سرمایه‌داری معرفی می‌نماید. وی نشان می‌دهد که امام در دوران پیش از انقلاب با طرح نظریه ولایت فقیه و پس از آن با تأکید بر آزادی و خودکفایی، راهبرد مقاومت را در هر دو عرصه داخلی و خارجی پیش برده است.

آثاری مانند «خاستگاه مقاومت از دیدگاه امام خمینی(ره)» (۲۰۲۴) نیز تلاش کرده‌اند پشته‌های دینی، عقلی و تاریخی مقاومت را در اندیشه امام ردیابی کنند و ایشان را طلایه‌دار فرهنگ مقاومت معرفی نمایند. در برخی پژوهش‌ها نیز دکترین مقاومت در سطوح راهبردی، عملیاتی و تاکتیکی مورد بررسی قرار گرفته و بر باور عمیق به اثربخشی مقاومت، دشمن‌شناسی و مردمی‌کردن مبارزات تأکید شده است. با این حال، اغلب این مطالعات یا بر ابعاد سیاسی و راهبردی مقاومت متمرکز شده‌اند یا تحلیل جامعی از پیوند نظام‌مند آن با آموزه‌های قرآنی ارائه نداده‌اند.

در حوزه اندیشه آیت‌الله شهید خامنه‌ای، پژوهش‌های نسبتاً بیشتری انجام شده است. مهدی‌پور (۲۰۱۹) با بهره‌گیری از روش داده‌بنیاد و بررسی بیانات ایشان از سال ۱۳۶۸ تا ۱۳۹۸، مدل مفهومی مقاومت را

طراحی کرده و نفی سلطه، استقلال، بازدارندگی چندبعدی و دستیابی به تمدن نوین اسلامی را طرح کلی این مفهوم معرفی می‌نماید. حکیمی و افتخاری (۲۰۲۲) نیز با استخراج بیانات رهبری، مؤلفه‌های مفهومی مقاومت را در پنج مقوله مبانی، خاستگاه، ویژگی‌ها، ابعاد و انواع صورت‌بندی کرده‌اند و مقاومت را مجموعه‌ای برنامه‌ریزی شده و هوشمند در عرصه‌های فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی می‌دانند.

صفائی (۲۰۲۵) از منظر جامعه‌شناسی فرهنگی به مفهوم مقاومت در اندیشه آیت‌الله شهید خامنه‌ای نگریسته و سه مؤلفه اصلی آن را مقاومت به مثابه پدیده فرهنگی و هویتی، بسیج اجتماعی در برابر استعمار نوین و عاملی برای تحکیم وحدت معرفی کرده است. شفیعی قهفرخی و نادری اصل (۲۰۲۵) نیز با روش تحلیل مضمون، سیاست مقاومت را در اندیشه رهبری بررسی کرده و خاستگاه، ماهیت، کارگزاران، راهبردها و پیامدهای آن را صورت‌بندی نموده‌اند. پژوهش‌هایی همچون تبیین مبانی عقلی و نقلی مقاومت مردمی (۲۰۲۵) و واکاوی عناصر منطق مقاومت نیز بر پشتوانه‌های قرآنی، روایی و عقلی این مفهوم در بیانات رهبری تأکید داشته‌اند. کتاب «اندیشه مقاومت از منظر آیت‌الله شهید خامنه‌ای» (صلح‌میرزایی، ۲۰۱۹) نیز به صورت جامع‌تری اصول، عرصه‌ها، آثار و عوامل تقویت مقاومت را گردآوری کرده است.

بررسی انتقادی پیشینه نشان می‌دهد که با وجود غنای نسبی مطالعات درباره مقاومت در هر یک از دو منظومه فکری به صورت جداگانه، خلأهای مهمی همچنان باقی است. نخست آن که پژوهش‌های تطبیقی نظام‌مند که مبانی و مؤلفه‌های مقاومت را در اندیشه امام خمینی(ره) و آیت‌الله شهید خامنه‌ای به صورت هم‌زمان و با رویکرد تحلیل مضمون بررسی کنند، بسیار اندک‌اند. دوم، پیوند مستقیم و عمیق این مؤلفه‌ها با آموزه‌های قرآنی و تبیین چگونگی بازتولید گفتمان مقاومت قرآنی در شرایط تاریخی جدید، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. سوم، بسیاری از مطالعات موجود یا بر ابعاد سیاسی و راهبردی تمرکز دارند یا تحلیل‌های پراکنده‌ای ارائه می‌کنند و از ارائه تصویری منسجم از تداوم و بازخوانی این گفتمان بازمی‌مانند. پژوهش حاضر در صدد است با تکیه بر آیات قرآن کریم و بیانات دو رهبر انقلاب و با بهره‌گیری از روش تحلیل مضمون، این خلأ را پر کند. هدف آن شناسایی و تبیین مبانی و مؤلفه‌های مقاومت در هر دو منظومه فکری و بررسی نسبت میان آن‌هاست تا نشان دهد اندیشه آیت‌الله شهید خامنه‌ای نه گسست از منظومه مقاومت امام خمینی(ره)، بلکه تداوم و بازخوانی آن در شرایط تاریخی جدید است. از این منظر، پژوهش حاضر می‌کوشد گامی در جهت تعمیق فهم علمی از گفتمان مقاومت قرآنی به عنوان مفهومی چندلایه و ریشه‌دار در ایمان، استقامت، استقلال و امید به نصرت الهی بردارد.

مبانی نظری و چارچوب مفهومی

واژه «مقاومت» از ریشه «قوم» مشتق شده و در منابع لغوی با مفاهیمی همچون اعتدال، ثبات، استمرار، پایداری و ایستادگی پیوند دارد (رازی، ۱۹۹۴، ج ۵: ۲۰۱۷؛ ابن‌اثیر، ۱۹۹۷، ج ۴: ۱۲۵). در کاربردهای متأخر، مفهوم مقابله و رویارویی نیز بر آن افزوده شده است؛ از این رو، مقاومت را می‌توان ایستادگی آگاهانه و مستمر در برابر عاملی دانست که در صدد برهم‌زدن وضعیت مطلوب است (لوئیس معلوف، ۱۹۹۴: ۶۶۳). بر

این اساس، سه مؤلفه اساسی در مفهوم مقاومت قابل شناسایی است: وجود تهدید یا عامل برهم‌زننده، ایستادگی در برابر آن و استمرار این ایستادگی.

اگرچه واژه «مقاومت» به صورت مستقیم در قرآن کریم به کار نرفته، مفهوم آن در مجموعه‌ای از مفاهیم قرآنی، به ویژه «استقامت»، «صبر»، «ثبات»، «دفاع» و «جهاد» بازتاب یافته است. در این میان، «استقامت» نزدیک‌ترین مفهوم به مقاومت محسوب می‌شود. قرآن کریم ایمان و استقامت را در پیوند با یکدیگر مطرح می‌کند: «إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا» (فصلت: ۳۰). همچنین، صبر و ثبات قدم در مواجهه با دشواری‌ها و دشمن، از عناصر مهم پایداری مؤمنان معرفی شده است (انفال: ۴۵، ۶۵). بنابراین، مقاومت در منطق قرآن، صرفاً واکنشی مقطعی نیست؛ بلکه پایداری مستمر بر ایمان و حق در برابر فشار، تهدید و سلطه است.

در شبکه مفهومی قرآن، صبر ظرفیت درونی استمرار مقاومت، ثبات قدم عامل حفظ موضع در شرایط دشوار، دفاع و مقابله نمود عملی آن و جهاد سازوکار تلاش و مجاهده در مسیر حق است. بر این اساس، مقاومت قرآنی مفهومی صرفاً نظامی یا سیاسی نیست، بلکه دارای ابعاد اعتقادی، اخلاقی و اجتماعی است. در حوزه اخلاق، مقاومت با صبر و مهار نفس ارتباط دارد و در فقه، به ویژه در قالب جهاد دفاعی، به ایستادگی در برابر هجوم و تهدید قابل تبیین است (ابن مسکویه، ۲۰۰۵: ۱۰۲؛ مشکینی، ۲۰۰۵: ۲۴۵). همچنین، اصل «نفی سبیل» در آیه ۱۴۱ سوره نساء، مبنایی قرآنی برای نفی سلطه بیگانگان بر جامعه مؤمنان فراهم می‌کند.

در اندیشه سیاسی اسلام، مقاومت در امتداد سنت انبیا و ائمه (ع) معنا می‌یابد. مقابله پیامبران با طاغوت‌ها و نیز قیام امام حسین (ع) در فرهنگ شیعی، از مهم‌ترین الگوهای تاریخی این مفهوم به‌شمار می‌رود. بر همین اساس، مقاومت در سنت اسلامی صرفاً واکنش به یک تهدید سیاسی نیست، بلکه بخشی از مسئولیت دینی در دفاع از حق و مقابله با ظلم و سلطه است (قربانی و همکاران، ۲۰۲۲: ۲۲۰-۲۲۳).

در دوران معاصر، امام خمینی (ره) این میراث قرآنی و اسلامی را در قالب یک گفتمان سیاسی-دینی بازخوانی کرد. در منظومه فکری ایشان، مقاومت با مفاهیمی چون استقلال، نفی وابستگی، مقابله با ظلم و استکبار، دفاع از حق و اتکال به خداوند پیوند می‌یابد. از این منظر، مقاومت امری مقطعی و صرفاً سیاسی نیست، بلکه اصلی پایدار برای حفظ هویت دینی و تحقق استقلال و عدالت است (شریعت، ۲۰۲۲: ۱۵-۱۸؛ قربانی و همکاران، ۲۰۲۲: ۲۲۵-۲۲۸).

پس از امام خمینی (ره)، آیت‌الله شهید خامنه‌ای این گفتمان را در شرایط تاریخی جدید بازخوانی و بسط داده است. در اندیشه ایشان، مقاومت از سطح یک راهبرد سیاسی فراتر رفته و در قالب مفهوم «مکتب مقاومت» صورت‌بندی شده است. در این برداشت، مقاومت به معنای انتخاب مسیر حق و استمرار در آن، بدون عقب‌نشینی در برابر موانع و فشارهاست. از این رو، مقاومت نه واکنشی احساسی، بلکه کنشی مبتنی بر عقلانیت، ایمان و معارف قرآنی و اسلامی است (بیانات رهبری، ۲۰۱۹؛ صلح‌میرزایی، ۲۰۱۹: ۲۸-۳۲).

مکتب مقاومت در اندیشه آیت‌الله شهید خامنه‌ای دارای ابعاد متنوع فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، نظامی و تمدنی است و مؤلفه‌هایی همچون استقامت، حق‌مداری، نفی سازش، پذیرش هزینه‌های مقاومت، دشمن‌شناسی، عبرت‌گیری از تاریخ و امید به نصرت الهی را دربرمی‌گیرد (مهدی‌پور، ۲۰۱۹: ۵۵۵-۵۶۰). از این منظر، مقاومت علاوه بر مقابله با تهدید خارجی، عاملی برای فعال‌سازی ظرفیت‌های درونی جامعه و تقویت اراده جمعی تلقی می‌شود.

بر این اساس، گفتمان مقاومت در جمهوری اسلامی ایران را می‌توان در پیوند با کلان‌گفتمان اسلام سیاسی - فقهاتی و با تأکید بر مفاهیمی همچون اسلام ناب محمدی، استقلال، سلطه‌ستیزی و معنویت تبیین کرد (حکیمی و افتخاری، ۲۰۲۲: ۱۱۰-۱۱۵). در این چارچوب، مقاومت حاصل پیوند میان مبانی اعتقادی و الزامات کنش سیاسی - اجتماعی است و از سطح فردی تا سطح جامعه و نظام سیاسی امتداد می‌یابد.

بر پایه مباحث نظری، چارچوب مفهومی پژوهش حاضر در سه سطح به هم پیوسته صورت‌بندی می‌شود: لایه نخست: مبانی قرآنی مقاومت. این لایه شامل ایمان و اتکال به خداوند، استقامت، صبر و ثبات قدم، نفی سلطه، دفاع از حق و اعتماد به وعده الهی است. این مؤلفه‌ها بنیان اعتقادی و ارزشی گفتمان مقاومت را شکل می‌دهند.

لایه دوم: تداوم گفتمان مقاومت در اندیشه امام خمینی(ره). در این سطح، مبانی قرآنی در قالب مفاهیمی همچون استقلال، استکبارستیزی، ظلم‌ستیزی، نفی وابستگی، دشمن‌شناسی و اتکال به خداوند در اندیشه سیاسی امام خمینی(ره) بازخوانی و به یک گفتمان سیاسی - اجتماعی تبدیل شده است.

لایه سوم: بازتولید گفتمان مقاومت در اندیشه آیت‌الله شهید خامنه‌ای. در این سطح، اصول بنیادین مقاومت حفظ شده، اما متناسب با شرایط تاریخی جدید، در قالب «مکتب مقاومت» بسط یافته است. مؤلفه‌هایی همچون استقامت مستمر، حق‌مداری، نفی سازش، پذیرش هزینه‌ها، مرزبندی با دشمن، عبرت تاریخی، امید به پیروزی و نصرت الهی در این بازخوانی برجستگی بیشتری یافته‌اند.

بنابراین، رابطه مفهومی پژوهش را می‌توان چنین صورت‌بندی کرد:

مبانی قرآنی مقاومت ← تداوم در اندیشه امام خمینی(ره) ← بازتولید در اندیشه آیت‌الله شهید خامنه‌ای

← صورت‌بندی «مکتب مقاومت»

بر این اساس، «تداوم» ناظر به حفظ مبانی و مؤلفه‌های بنیادین مقاومت قرآنی در دو منظومه فکری و «بازتولید» ناظر به بازخوانی، بسط و صورت‌بندی این مؤلفه‌ها متناسب با شرایط تاریخی و اجتماعی جدید است. از این‌رو، پژوهش حاضر در پی آن است که ضمن شناسایی مبانی و مؤلفه‌های مقاومت در اندیشه امام خمینی(ره) و آیت‌الله شهید خامنه‌ای، میزان پیوستگی آنها با گفتمان مقاومت قرآنی و چگونگی تداوم و بازتولید این گفتمان را در دو منظومه فکری بررسی کند.

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از نوع کیفی و با رویکرد تحلیل مضمون انجام شده است. انتخاب این روش به این دلیل بود که هدف اصلی تحقیق، شناسایی و تبیین مبانی و مؤلفه‌های مقاومت در اندیشه امام خمینی(ره) و آیت‌الله شهید خامنه‌ای و بررسی نسبت میان آن‌ها در چارچوب گفتمان مقاومت قرآنی است. تحلیل مضمون به پژوهشگر امکان می‌دهد الگوهای معنایی پنهان و آشکار را در داده‌های متنی شناسایی، سازمان‌دهی و تفسیر کند (براون و کلارک، ۲۰۰۶: ۷۷-۱۰۱؛ عابدی جعفری و همکاران، ۲۰۱۱: ۱۵۱-۱۵۵).

داده‌های پژوهش از سه منبع اصلی استخراج شده است:

- آیات مرتبط قرآن کریم در حوزه استقامت، صبر، توکل، نفی سلطه و نصرت الهی؛
- مجموعه بیانات و پیام‌های امام خمینی(ره) که در «صحیفه امام» گردآوری شده است؛
- بیانات، سخنرانی‌ها و پیام‌های آیت‌الله شهید خامنه‌ای که از پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار ایشان (khamenei.ir) استخراج گردیده است.

گردآوری داده‌ها به روش اسنادی و کتابخانه‌ای انجام شد. پس از شناسایی اولیه آیات و بیانات مرتبط، فیش‌برداری دقیق صورت گرفت و متون منتخب چندین بار مطالعه و بازخوانی شدند تا آشنایی عمیق با داده‌ها حاصل شود.

برای تحلیل داده‌ها از فرایند شش مرحله‌ای تحلیل مضمون براون و کلارک (۲۰۰۶) استفاده شد. این مراحل عبارت‌اند از:

۱. آشنایی با داده‌ها: خواندن مکرر متون و یادداشت‌برداری اولیه از ایده‌ها و الگوهای معنادار.
 ۲. کدگذاری اولیه: شناسایی بخش‌های معنادار متن و اختصاص کدهای اولیه به آن‌ها.
 ۳. جستجوی مضامین: دسته‌بندی کدهای مشابه و استخراج مضامین پایه.
 ۴. بازبینی مضامین: بررسی انسجام درونی مضامین و تطبیق آن‌ها با کل داده‌ها.
 ۵. تعریف و نام‌گذاری مضامین: روشن‌سازی ماهیت هر مضمون و انتخاب عناوین دقیق.
 ۶. تهیه گزارش نهایی: ارائه یافته‌ها در قالب مضامین سازمان‌دهنده و فراگیر همراه با شواهد متنی (براون و کلارک، ۲۰۰۶: ۸۷-۹۳؛ عابدی جعفری و همکاران، ۲۰۱۱: ۱۶۰-۱۶۸).
- تحلیل به صورت ترکیبی از رویکرد استقرایی (داده‌محور) و قیاسی (نظریه‌محور) انجام شد. در مرحله استقرایی، مضامین مستقیماً از داده‌ها استخراج گردید و در مرحله قیاسی، این مضامین با چارچوب مفهومی پژوهش (مبانی قرآنی مقاومت) تطبیق داده شد.
- برای افزایش اعتبار و اعتمادپذیری نتایج، از معیارهای چهارگانه گوبا و لینکلن استفاده شد: اعتبارپذیری، انتقال‌پذیری، اتکاپذیری و تأییدپذیری (گوبا و لینکلن، ۱۹۸۵؛ محمدپور، ۲۰۱۰: ۸۵-۹۲). اقدامات عملی شامل موارد زیر بود:

- مطالعه طولانی‌مدت و مکرر داده‌ها؛
- بازبینی مضامین توسط دو پژوهشگر دیگر (همتاسنجی)؛

– مستندسازی دقیق فرایند کدگذاری و تصمیم‌گیری‌ها؛

– ارائه شواهد متنی فراوان برای هر مضمون.

مهم‌ترین محدودیت پژوهش، حجم بسیار بالای بیانات دو رهبر انقلاب بود که امکان بررسی تمام متون را دشوار می‌ساخت. به همین دلیل، نمونه‌گیری هدفمند از متون مرتبط با مفهوم مقاومت انجام شد. همچنین، ماهیت تفسیری تحلیل مضمون همواره با درجه‌ای از ذهنیت پژوهشگر همراه است که تلاش شد با مستندسازی دقیق و بازبینی همتایان کاهش یابد.

در مجموع، روش‌شناسی انتخاب‌شده با ماهیت کیفی و تفسیری موضوع پژوهش تناسب دارد و امکان استخراج نظام‌مند مبانی و مؤلفه‌های مقاومت و بررسی نسبت میان دو منظومه فکری را فراهم می‌آورد.

مبانی و مؤلفه‌های مقاومت در اندیشه امام خمینی(ره)

تحلیل مضمون بیانات امام خمینی(ره) در پیوند با آیات قرآن کریم نشان می‌دهد که مقاومت در منظومه فکری ایشان مفهومی چندلایه و عمیق است که ریشه در مبانی الهی و قرآنی دارد. امام خمینی(ره) مقاومت را نه واکنشی مقطعی یا صرفاً سیاسی، بلکه اصلی پایدار و اعتقادی می‌دانستند که از ایمان به خداوند، استقامت در مسیر حق و نفی هرگونه وابستگی نشأت می‌گیرد. در ادامه، مهم‌ترین مبانی و مؤلفه‌های استخراج‌شده از بیانات ایشان به صورت مبسوط تبیین می‌شود.

یکی از محوری‌ترین مؤلفه‌های مقاومت در اندیشه امام خمینی(ره)، استقامت و پایداری است. ایشان بارها با استناد به آیه شریفه «فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ» (هود: ۱۱۲) بر ضرورت استقامت در جهاد و مبارزه تأکید کرده‌اند. از نگاه امام، استقامت تنها به معنای تحمل سختی‌ها نیست، بلکه به معنای پافشاری آگاهانه و مداوم در مسیر حق، حتی در شرایط دشوار و بحرانی است. امام خمینی(ره) در بیانات خود، استقامت را شرط اصلی پیروزی می‌دانستند و معتقد بودند ملتی که در برابر مشکلات پایداری کند، مورد حمایت الهی قرار خواهد گرفت. ایشان به‌ویژه در دوران دفاع مقدس و سال‌های پس از انقلاب، بارها مردم و مسئولان را به پایداری در برابر فشارهای دشمن فرامی‌خواندند و این پایداری را مصداق عملی آیه ۱۱۲ سوره هود معرفی می‌کردند (امام خمینی، ۱۹۹۹، ج ۱۳: ۴۶۲-۴۶۴). همچنین ایستادگی در برابر کفر و ستم را از مصادیق روشن استقامت قرآنی می‌دانستند (امام خمینی، ۱۹۹۹، ج ۱۶: ۷۵).

امام خمینی(ره) مقاومت را اساساً حرکتی الهی و مبتنی بر اتکال به خداوند می‌دانستند. ایشان با استناد به آیه ۲۴۹ سوره بقره که به داستان طالوت و جالوت اشاره دارد، غلبه اقلیت مؤمن بر اکثریت را نتیجه خلوص نیت و توکل به خدا معرفی می‌کردند. از نظر امام، وقتی قیام برای خدا باشد و نیت‌ها خالص گردد، نصرت الهی قطعی است (امام خمینی، ۱۹۹۹، ج ۱۳: ۱۲۴).

ایشان همچنین با اشاره به آیه ۶۰ سوره روم («فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ») انقلاب اسلامی را مصداق تحقق وعده الهی می‌دانستند و بر این باور بودند که حرکت ملت ایران چون بر پایه ایمان و توکل استوار است، به پیروزی خواهد رسید (امام خمینی، ۱۹۸۹: ۱۰).

استقلال یکی دیگر از ارکان اصلی مقاومت در اندیشه امام خمینی(ره) است. ایشان بارها تأکید می‌کردند که وابستگی به قدرت‌های شرق و غرب، ریشه بسیاری از مشکلات ملت‌های مسلمان است. امام با استناد به مفهوم قرآنی عدم اتکا به غیرخدا، استقلال سیاسی، اقتصادی و فرهنگی را شرط ضروری تداوم مقاومت می‌دانستند. در بیانات ایشان، نفی وابستگی نه تنها یک شعار سیاسی، بلکه اصلی اعتقادی و برگرفته از جهان‌بینی توحیدی است. امام معتقد بودند ملتی که به خود متکی باشد و به قدرت‌های خارجی چشم ندوزد، می‌تواند در برابر فشارها ایستادگی کند (امام خمینی، ۱۹۹۹، ج ۲۱: ۲۳۳). این مؤلفه در اندیشه ایشان پیوند عمیقی با شعار «نه شرقی، نه غربی» دارد.

امام خمینی(ره) دشمن‌شناسی را از لوازم اصلی مقاومت می‌دانستند. ایشان با استناد به آیه اول سوره ممتحنه که مؤمنان را از دوستی با دشمنان خدا و خودشان برحذر می‌دارد، بر ضرورت مرزبندی دقیق و شفاف با دشمن تأکید می‌کردند (امام خمینی، ۱۹۸۹: ۷).

از نگاه امام خمینی(ره)، شناخت دقیق دشمن و آگاهی از توطئه‌های او، شرط هوشمندانه بودن مقاومت است. ایشان استکبارستیزی را نه امری احساسی، بلکه وظیفه‌ای دینی و برگرفته از تعالیم قرآن می‌دانستند و همواره ملت ایران را به هوشیاری در برابر توطئه‌های استکبار جهانی فرامی‌خواندند. ایشان(ره) با استناد به وعده‌های الهی در قرآن، همواره به پیروزی نهایی مستضعفان امیدوار بودند. ایشان با اشاره به آیه ۶۰ سوره روم، تحقق وعده الهی را حتمی می‌دانستند و معتقد بودند حرکت حق‌طلبانه ملت ایران در نهایت به پیروزی خواهد انجامید (امام خمینی، ۱۹۸۹: ۵۸). این امیدآفرینی مبتنی بر وعده الهی، یکی از عوامل مهم پایداری مردم در دوران سخت دفاع مقدس و سال‌های پس از آن بود.

در مجموع، تحلیل بیانات امام خمینی(ره) نشان می‌دهد که مقاومت در اندیشه ایشان مفهومی صرفاً سیاسی یا نظامی نیست، بلکه بر بنیان‌های عمیق قرآنی و اعتقادی استوار است. استقامت، اتکال به خداوند، استقلال، دشمن‌شناسی و امید به نصرت الهی، ارکان اصلی این منظومه فکری را تشکیل می‌دهند. این مؤلفه‌ها در پیوند با یکدیگر، گفتمان مقاومت قرآنی را در اندیشه امام خمینی(ره) شکل داده‌اند.

مبانی و مؤلفه‌های مقاومت در اندیشه شهید خامنه‌ای

آیت‌الله شهید خامنه‌ای با بازخوانی عمیق مکتب امام خمینی(ره)، مفهوم مقاومت را در قالب «مکتب مقاومت» صورت‌بندی کردند و ابعاد تازه‌ای به آن بخشیدند. ایشان در سخنرانی سال ۲۰۱۹ در حرم مطهر امام خمینی(ره) به صراحت مکتب امام را «مکتب مقاومت» نامیدند و فرمودند: «بنده وقتی به این خصوصیت امام نگاه می‌کنم و به آیات قرآن مراجعه می‌کنم، می‌بینم امام حقیقتاً بسیاری از آیات قرآن را با همین ایستادگی خود و مقاومت خود معنا کرد» (بیانات رهبری، ۲۰۱۹/۶/۴). این بیان نشان می‌دهد که مقاومت در اندیشه ایشان نه یک راهبرد مقطعی، بلکه مکتبی اعتقادی، قرآنی و تمدنی است. در ادامه، مهم‌ترین مبانی و مؤلفه‌های استخراج‌شده از بیانات ایشان به صورت مبسوط تبیین می‌شود.

مقاومت در نگاه رهبر شهید انقلاب، فقط یک تاکتیک سیاسی یا نظامی نیست؛ بلکه یک «فرهنگ زیست مؤمنانه» و یک «راهبرد قرآنی» برای رسیدن به قله‌های عزت و عدالت است. ایشان بارها تکرار می‌کردند که ریشه‌ی این ایستادگی، در ایمان به خدا و حسن ظن به وعده‌های الهی نهفته است؛ همان‌طور که قرآن می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا» (فصلت: ۳۰). یعنی اگر کسی بگوید خدای من الله است و سپس روی این حرف بایستد، فرشتگان بر او نازل می‌شوند و ترس و غم را از دلش می‌زدایند. شهید خامنه‌ای این آیه را چکیده‌ی مقاومت می‌دانستند و تأکید داشتند که ایمان و تقوا، دو بال این پرواز بلندند؛ والا وسوسه‌های مال، مقام و شهرت، انسان را از مسیر منحرف می‌کنند و سرانجامش جز پشیمانی نیست (بیانات در ارتباط تصویری با نمایندگان مجلس شورای اسلامی ۲۰۲۱/۵/۲۷).

اما مقاومت فقط یک احساس قلبی نیست؛ یک «فرمان الهی» است که مخاطبش همه‌ی مؤمنانند. آیات متعددی از جمله «فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ» (هود: ۱۱۲) و «فَلِذَلِكَ فَادَعُ وَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ» (شوری: ۱۵) را ایشان بارها به‌عنوان نسخه‌ی شفابخش در برابر فشارهای شرطی دشمن معرفی می‌کردند. به باور ایشان، استقامت یعنی محاسبات درست را تحت تأثیر خدعه‌ی دشمن تغییر ندهیم و تا قله‌ی حاکمیت دین و عدل، با اراده‌ای پولادین پیش برویم. این استقامت، فردی نیست؛ بلکه یک حرکت جمعی و همگانی است و در کنار آن، «تواصی به صبر» (که در سوره‌ی عصر به آن سفارش شده) یعنی یکدیگر را به ایستادگی وادار کردن، از ارکان اساسی آن به‌شمار می‌رود (بیانات در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری: ۱۳۹۹/۱۲/۰۴ - بیانات در ارتباط تصویری با همایش سراسری قوه قضائیه: ۲۰۲۰/۶/۲۷).

صبر در این مکتب، هرگز به معنای انفعال و دست‌روی‌دست‌گذاشتن نیست؛ بلکه چهره‌ی فعال مقاومت است. شهید خامنه‌ای با اشاره به آیات «وَلِرَبِّكَ فَاصْبِرْ» (مدثر: ۷) و «وَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ» (مزل: ۱۰) می‌فرمودند: صبر یعنی ایستادگی، پیگیری اهداف، و تغییر ندادن منطق خویش در برابر دشمن. وقتی این صبر با عقل و مشورت همراه شود - چنان‌که قرآن از «أمرهم شوری بینهم» (شوری: ۳۸) سخن گفته - پیروزی قطعی خواهد بود. ایشان با افتخار از ملت ایران به‌عنوان ملتی صبور یاد می‌کردند که در طول چهل سال، باوجود همه‌ی تحریم‌ها و تهدیدها، تسلیم نشد و این همان رمز ماندگاری نظام است (سخنرانی نوروزی خطاب به ملت ایران: ۲۰۲۰/۳/۲۲).

جهاد و مجاهدت نیز عنصر جدایی‌ناپذیر این مقاومت است. خداوند در قرآن وعده داده است: «وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا» (عنکبوت: ۶۹) و «إِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ» (محمد: ۷). رهبر معظم انقلاب مصداق کامل این وعده را در زندگی امام خمینی(ره) می‌دیدند که با ایستادگی بی‌نظیر در برابر طاغوت‌ها، انقلاب را به پیروزی رساند و پس از آن نیز در برابر هجمه‌ها ذره‌ای عقب‌نشینی نکرد. ایشان بارها تأکید می‌کردند که هرگاه مجاهدت و ازخودگذشتگی باشد، خداوند نه‌تنها هدایت، بلکه گشایش‌های مادی را نیز روزی می‌کند؛ چنان‌که در آیه‌ی «وَأَنْ لَّوِ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْقِينَهُمْ مَاءً غَدَقًا» (جن: ۱۶) وعده‌ی

«آب فراوان» (کنایه از برطرف شدن تمام مشکلات زندگی) داده شده است (بیانات در ارتباط تصویری با مردم آذربایجان شرقی: ۲۰۲۱/۲/۱۷).

با این حال، مقاومت بدون باور به سنت‌های الهی، ناقص می‌ماند. قرآن با صراحت می‌فرماید: «وَلَوْ قَاتَلَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوَلَّوْا الْأَدْبَارَ ... سُنَّةَ اللَّهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلُ وَلَكِنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا» (فتح: ۲۲-۲۳). شهید خامنه‌ای این آیه را قانون تغییرناپذیر تاریخ می‌دانستند و به نمونه‌های عینی آن در منطقه اشاره می‌کردند: شکست روزافزون رژیم صهیونیستی در برابر جبهه‌ی مقاومت (از ۳۳ روز تا ۲ روز) و عقب‌نشینی آمریکا در برابر ایستادگی ملت ایران. ایشان همچنین به آیات «أَمْ يُرِيدُونَ كَيْدًا فَالَّذِينَ كَفَرُوا هُمُ الْمَكِيدُونَ» (طور: ۴۲) و «وَوَيْدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتَضَعُّوا فِي الْأَرْضِ» (قصص: ۵) استناد می‌کردند که نوید می‌دهند توطئه‌گران، خود در دام توطئه‌هایشان گرفتار می‌شوند و مستضعفان، وارثان زمین خواهند بود (بیانات در مراسم سی‌امین سالگرد رحلت امام خمینی (رحمه‌الله): ۲۰۱۹/۶/۴).

مقاومت اما تنها به میدان جنگ خلاصه نمی‌شود؛ بلکه ابعاد اقتصادی، فرهنگی و سیاسی را نیز دربرمی‌گیرد. آمادگی همه‌جانبه بر اساس آیه‌ی «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ» (انفال: ۶۰)، ایجاد قدرت بازدارندگی، اقتصاد مقاومتی برای خنثی کردن تحریم‌های شرطی، وحدت ملی و بصیرت (یعنی شناخت دقیق دشمن و خطاهای اصلی)، همگی از مؤلفه‌های عملی این مکتب به‌شمار می‌آیند. شهید خامنه‌ای مسجد را «هسته‌ی مقاومت» در همه‌ی این عرصه‌ها می‌دانستند و بر نقش آن در بصیرت‌افزایی و انسجام اجتماعی پای می‌فشرده (بیانات در دانشگاه افسری و تربیت پاسداری امام حسین (علیه‌السلام): ۲۰۱۷/۵/۱۰).

و سرانجام، ثمرات این مقاومت، چیزی جز «برداشتن ترس و اندوه» و «افزایش نعمت» نیست. قرآن می‌فرماید اگر استقامت کنید، فرشتگان بر شما نازل می‌شوند و می‌گویند: «أَلَا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا» (فصلت: ۳۰) و نیز اگر شکرگزار باشید (که یکی از مصادیق آن، ایستادگی و حفظ دستاوردهاست)، «لَأُزِيدَنَّكُمْ» (ابراهیم: ۷). رهبر انقلاب با اشاره به «ایام‌الله» در آیه‌ی «وَوَدَّعَاهُمْ بِأَيَّامِ اللَّهِ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ» (ابراهیم: ۵) تأکید می‌کردند که صباران و شکوران (یعنی آنان که یکپارچه استقامت و قدرشناسی‌اند)، همواره در تاریخ پیروز بوده‌اند و بشارت «أَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (آل عمران: ۱۷۰) فقط برای آنان است. به باور ایشان، ادبیات مقاومت، ادبیات بشارت است؛ بشارتی که ترس و غم را از جامعه‌ی مؤمن می‌زداید و نشاط و امید را جایگزین می‌کند (خطبه‌های نماز جمعه تهران: ۱۳۹۸/۱۰/۲۷ و بیانات در ارتباط تصویری با شرکت‌کنندگان در آئین تجلیل از پیشکسوتان دفاع مقدس (۲۰۲۰/۹/۲۱)).

در یک کلام، مقاومت از نگاه شهید خامنه‌ای، تبلور عینی «فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ» در زندگی فردی و اجتماعی است؛ مسیری که با ایمان آغاز می‌شود، با صبر و استقامت استوار می‌گردد، با جهاد و مجاهدت به بار می‌نشیند، و در سایه‌ی سنت‌های الهی، به پیروزی حتمی و حاکمیت عدل و دین خدا می‌انجامد. این همان نسخه‌ی نجات‌بخشی است که امروز جمهوری اسلامی، به‌عنوان یک «دولت مقاومت»، آن را در برابر نظام سلطه به کار بسته و با قدرت تمام، مسیر پیشرفت و اقتدار خود را ادامه می‌دهد. در مجموع، تحلیل بیانات آیت‌الله شهید خامنه‌ای نشان می‌دهد که مکتب مقاومت در اندیشه‌ی ایشان، بازخوانی عمیق و

نظام‌مند آموزه‌های قرآنی و مکتب امام خمینی(ره) در شرایط تاریخی جدید است. استقامت مستمر، نفی سستی و سازش، اعتماد به وعده الهی، پذیرش هزینه‌ها، عبرت‌گیری از تاریخ، حق‌مداری و امید به پیروزی نهایی جبهه حق، ارکان اصلی این مکتب را تشکیل می‌دهند. این مؤلفه‌ها در پیوند با یکدیگر، مقاومت را از یک راهبرد سیاسی به یک مکتب اعتقادی، اجتماعی و تمدنی ارتقا داده‌اند.

نسبت میان دو منظومه فکری

بررسی تطبیقی یافته‌های حاصل از تحلیل مضمون بیانات امام خمینی(ره) و آیت‌الله شهید خامنه‌ای نشان می‌دهد که رابطه میان این دو منظومه فکری، رابطه‌ای از نوع تداوم و بازتولید است، نه گسست یا تغییر بنیادین. مقاومت در اندیشه هر دو رهبر انقلاب، ریشه در آموزه‌های قرآنی دارد و بر اصول مشترکی چون استقامت، اتکال به خداوند، استقلال، دشمن‌شناسی، نفی سازش و امید به نصرت الهی استوار است. با این حال، شرایط تاریخی متفاوت و گستره زمانی رهبری آیت‌الله شهید خامنه‌ای باعث شده است که این اصول در قالب صورت‌بندی‌های جدید و با تأکیدهای متفاوت بازخوانی شوند.

نخستین و مهم‌ترین نقطه اشتراک دو منظومه فکری، اتکای عمیق به مبانی قرآنی است. هم امام خمینی(ره) و هم آیت‌الله شهید خامنه‌ای مقاومت را نه امری سیاسی و مقطعی، بلکه مفهومی اعتقادی و برآمده از آیات قرآن می‌دانند. امام خمینی(ره) با استناد به آیه ۱۱۲ سوره هود و آیه ۲۴۹ سوره بقره، استقامت و اتکال به خداوند را محور مقاومت معرفی می‌کردند (امام خمینی، ۱۹۹۹، ج ۱۳: ۴۶۲-۴۶۴ و ۱۲۴). آیت‌الله شهید خامنه‌ای نیز با ارجاع به همین آیات و آیات دیگری چون ۳۵ سوره محمد و ۶۰ سوره روم، همین مبانی را بازخوانی و برجسته ساخته‌اند (بیانات رهبری، ۲۰۱۹/۶/۴).

استقلال و نفی وابستگی نیز از اصول مشترک است. امام خمینی(ره) با شعار «نه شرقی، نه غربی» این اصل را به گفتمان رسمی انقلاب تبدیل کردند (امام خمینی، ۱۹۹۹، ج ۲۱: ۲۳۳). آیت‌الله شهید خامنه‌ای همین اصل را در شرایط جدید تاریخی، در قالب نفی سازش و مرزبندی دقیق با دشمن تداوم بخشیده‌اند و با استناد به سوره ممتحنه، دوستی با دشمنان خدا را نفی کرده‌اند.

دشمن‌شناسی و استکبارستیزی نیز حلقه وصل دیگری میان دو اندیشه است. هر دو رهبر بر ضرورت شناخت دقیق دشمن و پرهیز از ساده‌انگاری تأکید داشته‌اند. امام خمینی(ره) این موضوع را بیشتر در بستر مبارزات انقلابی و جنگ تحمیلی مطرح می‌کردند، در حالی که آیت‌الله شهید خامنه‌ای آن را به عرصه‌های فرهنگی، اقتصادی و جنگ ترکیبی نیز گسترش داده‌اند.

علی‌رغم پیوستگی در اصول، تفاوت‌هایی در سطح صورت‌بندی و میزان تأکید وجود دارد. امام خمینی(ره) مقاومت را بیشتر در بستر تأسیس نظام اسلامی و دفاع از آن صورت‌بندی می‌کردند. مؤلفه‌هایی چون استقامت، استقلال و اتکال به خداوند در اندیشه ایشان، عمدتاً ناظر به شرایط انقلابی و سال‌های اولیه استقرار نظام است.

آیت‌الله شهید خامنه‌ای اما این مفهوم را در قالب «مکتب مقاومت» صورت‌بندی کرده‌اند. ایشان در سخنرانی سال ۱۳۹۸ به‌صراحت مکتب امام را مکتب مقاومت نامیدند و اعلام کردند که امام بسیاری از آیات قرآن را با ایستادگی خود معنا کرده‌اند (بیانات رهبر، ۲۰۱۹/۶/۴). این صورت‌بندی نشان می‌دهد که رهبری، مقاومت را از سطح یک راهبرد سیاسی به سطح یک مکتب فکری، اعتقادی و تمدنی ارتقا داده‌اند. تأکید بر پذیرش هزینه‌های مقاومت، عبرت‌گیری از تجربه تاریخی و توجه به فرجام نهایی جبهه حق، از جمله موضوعاتی است که در بیانات آیت‌الله شهید خامنه‌ای برجستگی بیشتری یافته است. ایشان با استناد به آیات مربوط به سرنوشت پیشینیان و وعده وراثت صالحان (قصص: ۵ و انبیاء: ۱۰۵)، افق تمدنی مقاومت را بیش از پیش برجسته ساخته‌اند. این نگاه تاریخی-تمدنی، از ویژگی‌های بازخوانی ایشان از مکتب امام است.

جدول ۱: تطبیقی مؤلفه‌های مقاومت در اندیشه امام خمینی و آیت‌الله شهید خامنه‌ای

ردیف	مؤلفه اصلی	اندیشه امام خمینی(ره)	اندیشه آیت‌الله شهید خامنه‌ای	نقاط اشتراک / تمایز
۱	استقامت و پایداری	استقامت در جهاد و مبارزه، ایستادگی در برابر کفر و ستم	استقامت مستمر، طلب صبر و تثبیت قدم‌ها	اشتراک در اصل استقامت؛ تأکید رهبری بر «مستمر بودن» آن
۲	مبنای الهی و اتکال به خدا	قیام برای خدا، خلوص نیت، نصرت الهی	اعتماد به وعده الهی، پشتوانه الهی و غلبه بر ترس	اشتراک در اتکال به خداوند
۳	استقلال و نفی وابستگی	نفی وابستگی به شرق و غرب، استقلال سیاسی	مرزبندی با دشمن و نفی سازش و وابستگی	اشتراک در نفی وابستگی؛ گسترش آن در اندیشه رهبری به نفی سازش
۴	دشمن‌شناسی و استکبارستیزی	دشمن‌شناسی	مرزبندی دقیق با دشمن و آگاهی از توطئه‌ها	اشتراک قوی
۵	نفی سستی و سازش	کمتر به‌صورت مستقل برجسته شده	نفی صریح سستی و دعوت به صلح تحمیلی	برجستگی ویژه در اندیشه رهبری
۶	پذیرش هزینه‌های مقاومت	به‌صورت ضمنی در فرهنگ جهاد و شهادت	پذیرش آگاهانه هزینه و شهادت	صورت‌بندی صریح‌تر در اندیشه رهبری
۷	عبرت‌گیری از تاریخ	کمتر به‌صورت مستقل مطرح شده	مطالعه سرنوشت پیشینیان	برجستگی در اندیشه رهبری

۸	فرجام مقاومت و امید به پیروزی	امید به پیروزی مستضعفان	پیروزی نهایی مستضعفان و وراثت صالحان	اشتراک در امید به پیروزی نهایی؛ گسترش افق تمدنی در اندیشه رهبری
۹	حق مداری	به صورت ضمنی در مبارزه حق علیه باطل	پیروی از حق در برابر باطل	صورت‌بندی روشن‌تر در اندیشه رهبری

بحث و بررسی

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مفهوم مقاومت در اندیشه امام خمینی(ره) و آیت‌الله شهید خامنه‌ای، فراتر از یک راهبرد سیاسی یا نظامی، دارای بنیان‌های عمیق قرآنی و اعتقادی است. این مفهوم در هر دو منظومه فکری بر محورهایی چون استقامت، اتکال به خداوند، استقلال، دشمن‌شناسی، نفی سازش و امید به نصرت الهی استوار است. آنچه در این بخش مورد بحث قرار می‌گیرد، تفسیر این یافته‌ها در پرتو مبانی نظری پژوهش و تبیین چگونگی تداوم و بازتولید گفتمان مقاومت قرآنی است.

یکی از نکات محوری یافته‌ها، پیوستگی عمیق میان دو اندیشه در اصول بنیادین است. امام خمینی(ره) با استناد به آیاتی مانند هود: ۱۱۲ و بقره: ۲۴۹، استقامت و اتکال به خداوند را به‌عنوان شرط اصلی پیروزی معرفی می‌کردند (امام خمینی، ۱۹۹۹، ج ۱۳: ۱۲۴ و ۴۶۲-۴۶۴). آیت‌الله شهید خامنه‌ای نیز همین مبانی را بازخوانی کرده و با تأکید بر آیاتی چون محمد: ۳۵ و روم: ۶۰ استقامت مستمر و اعتماد به وعده الهی را در قالب مکتب مقاومت صورت‌بندی نموده‌اند (بیانات رهبری، ۲۰۱۹/۶/۴). این پیوستگی نشان می‌دهد که گفتمان مقاومت در اندیشه سیاسی جمهوری اسلامی، از ابتدا بر پایه جهان‌بینی توحیدی شکل گرفته و در طول زمان دچار گسست معرفتی نشده است.

با این حال، تفاوت‌هایی در سطح صورت‌بندی و گستره تأکید قابل مشاهده است. امام خمینی(ره) مقاومت را بیشتر در بستر مبارزات انقلابی و دفاع از نظام نوپای اسلامی مطرح می‌کردند. در اندیشه ایشان، مؤلفه‌هایی چون استقلال و نفی وابستگی، عمدتاً ناظر به رهایی از سلطه قدرت‌های شرق و غرب در مقطع تأسیس نظام بود (امام خمینی، ۱۹۹۹، ج ۲۱: ۲۳۳). آیت‌الله شهید خامنه‌ای اما این مفهوم را در شرایط پیچیده‌تر نظام سلطه جهانی و جنگ‌های ترکیبی بازخوانی کرده‌اند. تأکید ایشان بر پذیرش هزینه‌های مقاومت، عبرت‌گیری از تجربه تاریخی و توجه به فرجام تمدنی جبهه حق، نشان‌دهنده گسترش افق مقاومت از سطح دفاعی به سطح تمدنی است (صلح‌میرزایی، ۲۰۱۹: ۱۸۰-۱۹۵؛ مهدی‌پور، ۲۰۱۹: ۵۵۸-۵۶۴).

این بازخوانی را می‌توان مصداق «بازتولید گفتمان» دانست. بازتولید به معنای تکرار مکانیکی نیست، بلکه به معنای فعال‌سازی ظرفیت‌های نهفته یک گفتمان در شرایط جدید تاریخی است. آیت‌الله شهید خامنه‌ای با نام‌گذاری مکتب امام به «مکتب مقاومت»، عملاً هسته مرکزی اندیشه امام را استخراج و آن را به زبان شرایط معاصر ترجمه کرده‌اند. این اقدام، هم تداوم هویت گفتمانی انقلاب اسلامی را تضمین کرده و هم امکان پاسخ‌گویی به چالش‌های نوین را فراهم آورده است.

از منظر نظری، یافته‌های پژوهش با چارچوب مفهومی ارائه شده در بخش مبانی نظری همخوانی دارد. لایه قرآنی مقاومت به‌عنوان بنیان مشترک، در اندیشه امام صورت‌بندی اولیه یافته و در اندیشه رهبری به مکتب مقاومت ارتقا پیدا کرده است. این حرکت طولی و تکاملی، نشان‌دهنده پویایی درونی گفتمان مقاومت است؛ گفتمانی که بدون عدول از اصول بنیادین، قابلیت انطباق با شرایط متغیر را دارد.

نکته دیگر، ماهیت چندلایه مقاومت در هر دو اندیشه است. مقاومت صرفاً به عرصه نظامی محدود نمی‌شود، بلکه ابعاد فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و هویتی را نیز در بر می‌گیرد. این نگاه جامع، مقاومت را از حالت واکنشی خارج کرده و به آن خصلت کنشگرانه و تمدن‌ساز بخشیده است. تأکید رهبری بر نفی سستی و سازش و مرزبندی دقیق با دشمن، در واقع پاسخی است به تلاش‌هایی که می‌کوشند مقاومت را به معنای انزوا یا ستیزه‌جویی تقلیل دهند.

در نهایت، می‌توان گفت اندیشه آیت‌الله شهید خامنه‌ای در باب مقاومت، نه گسست از مکتب امام خمینی(ره) و نه تکرار ساده آن است. بلکه بازخوانی خلاقانه و نظام‌مند همان مکتب در شرایط تاریخی جدید است. این بازخوانی باعث شده مقاومت از یک مفهوم انقلابی به یک مکتب فکری و راهبردی تبدیل شود که هم هویت گذشته را حفظ می‌کند و هم افق آینده را ترسیم می‌نماید. از این منظر، گفتمان مقاومت قرآنی در اندیشه دو رهبر انقلاب، نمونه‌ای از تداوم پویا در سنت فکری انقلاب اسلامی به‌شمار می‌رود.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف شناسایی و تبیین مبانی و مؤلفه‌های مقاومت در اندیشه امام خمینی(ره) و آیت‌الله شهید خامنه‌ای و بررسی نسبت میان آن‌ها انجام شد. نتایج حاصل از تحلیل مضمون آیات قرآن کریم و بیانات دو رهبر انقلاب نشان می‌دهد که مقاومت در هر دو منظومه فکری، مفهومی صرفاً سیاسی یا واکنشی نیست، بلکه بر بنیان‌های عمیق قرآنی و اعتقادی استوار است و در پیوند میان ایمان، استقامت، استقلال، دشمن‌شناسی، نفی سازش و امید به نصرت الهی معنا می‌یابد.

یافته‌ها حاکی از آن است که امام خمینی(ره) با تکیه بر آموزه‌های قرآنی، مقاومت را به‌عنوان اصلی پایدار در مسیر تحقق استقلال و نفی وابستگی صورت‌بندی کردند. استقامت، اتکال به خداوند، استقلال و دشمن‌شناسی از مهم‌ترین مؤلفه‌های مقاومت در اندیشه ایشان به‌شمار می‌رود. آیت‌الله شهید خامنه‌ای نیز با بازخوانی همین مبانی، مقاومت را در قالب «مکتب مقاومت» تبیین نمودند و بر مؤلفه‌هایی چون استقامت مستمر، نفی سستی و سازش، پذیرش هزینه‌ها، عبرت‌گیری از تجربه تاریخی و امید به پیروزی نهایی جبهه حق تأکید ویژه‌ای داشتند.

نسبت میان دو اندیشه، نسبت تداوم و بازتولید است. اصول بنیادین مقاومت در هر دو منظومه مشترک است، اما آیت‌الله شهید خامنه‌ای این اصول را متناسب با شرایط پیچیده و چندلایه نظام سلطه در عصر حاضر بازخوانی و گسترش داده‌اند. آنچه در اندیشه امام بیشتر در بستر مبارزات انقلابی و دفاع از نظام نوپا

مطرح شده بود، در اندیشه رهبری به سطح یک مکتب فکری، راهبردی و تمدنی ارتقا یافته است. این حرکت، نشان‌دهنده پویایی درونی گفتمان مقاومت و قابلیت انطباق آن با تحولات تاریخی است. بر این اساس می‌توان گفت اندیشه آیت‌الله شهید خامنه‌ای در باب مقاومت، نه گسست از منظومه فکری امام خمینی(ره) و نه تکرار مکانیکی آن است. بلکه تداوم آگاهانه و بازتولید خلاقانه همان گفتمان در شرایط جدید است. مقاومت در این نگاه، حلقه وصل گذشته انقلابی با افق تمدنی آینده به شمار می‌رود و هویت اصیل انقلاب اسلامی را در برابر چالش‌های نوین حفظ می‌کند.

در نهایت، پژوهش حاضر نشان می‌دهد که گفتمان مقاومت قرآنی در اندیشه دو رهبر انقلاب، ظرفیت نظری و عملی بالایی برای مواجهه با معادلات پیچیده قدرت در جهان معاصر دارد. این گفتمان با تکیه بر ایمان، استقامت و امید به نصرت الهی، مسیری متمایز از الگوهای سلطه‌پذیر و سازش‌کارانه ارائه می‌دهد و می‌تواند الهام‌بخش ملت‌ها و جریان‌های حق‌طلب در عرصه جهانی باشد.

References

- The Holy Qur'an
- Abedi-Jafari, Hassan; Taslimi, Mohammad-Saeed; Faghihi, Abolhassan & Sheikhzadeh, Mohammad (2011). Thematic analysis and thematic networks: A simple and efficient method for identifying patterns in qualitative data. *Strategic Management Thought*, 5(2): 151–198.
- Braun, Virginia, & Clarke, Victoria (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2): 77–101.
- Ghorbani, Behrang; Haghighat, Hamidreza & Kaveh-Pishgam, Seyyed Mohammad-Kazem (2022). Examining the idea of resistance in the thought of Imam Khomeini. *Scientific Quarterly of Islamic Revolution Research*, 11(1): 215–235.
- Guba, Egon G., & Lincoln, Yvonna S. (1985). *Naturalistic Inquiry*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Hakimi, Mohammad & Eftekhari, Asghar (2022). Conceptual components of resistance in the thought of Imam Khamenei. *Scientific Quarterly of Islamic Revolution Research*, 11(2): 103–137.
- Ibn 'Āshūr, Muḥammad al-Tāhir (1997). *Al-Taḥrīr wa al-Tanwīr*. Tunis: Tunisian Publishing House.
- Ibn Miskawayh, Ahmad ibn Muhammad (2005). *Tahdhib al-Akhlaq wa Tathir al-A'raq* [Refinement of Character and Purification of Ethics]. Qom: Bidar.
- Khomeini, Ruhollah (1989). *Sahifeh-ye Nur* [The Book of Light], relevant volumes. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.
- Khomeini, Ruhollah (1999). *Sahifeh-ye Imam* [The Imam's Collection of Works]. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.

- Mahdipour, Asieh (2019). Explaining a conceptual model of resistance in the thought of Ayatollah al-Uzma Khamenei. *Political Knowledge*, 15(2): 539–566.
- Mohammadpour, Ahmad (2010). Quality assessment in qualitative research: Principles and strategies for validity and generalizability. *Quarterly Journal of Social Sciences*, 17(48): 73–107.
- Mousavi, Seyyed Hashem (2025). Qur'anic foundations of resistance in the thought of the martyred leader of the Islamic Revolution. *IRNA*.
- Qara'ati, Mohsen (2004). *Tafsir Noor* [The Light Commentary]. Tehran: Lessons from the Qur'an Cultural Center.
- Rashid Rida, Muhammad (n.d.). *Tafsir al-Manar*. Beirut: Dar al-Ma'rifah.
- Razi, Muhammad ibn Abi Bakr (1994). *Mukhtar al-Sihah* [The Selected Correct Expressions]. Beirut: Maktabat Lubnan Nashirun.
- Safaei, Mohammad-Hossein (2025). Cultural sociology of the concept of resistance in the thought of Ayatollah Khamenei. *Social Studies* [Institute for Humanities and Cultural Studies].
- Shafiei Qahfarrokhi, Omid & Naderi Asl, Saeed (2025). The politics of resistance in the thought of the Supreme Leader. *Political Knowledge*, 21(2): 503–534.
- Shamali, Abbasali, et al. (2011). Designing a model of Islamic resistance from the perspective of the Qur'an. *Qur'anic Research*.
- Shariat, Farshad (2022). Explaining the concept of resistance in the political thought of Imam Khomeini. *Political Sociology of the Muslim World*, 10(20).
- Solh-Mirzaei, Saeed (2019). *The Thought of Resistance from the Perspective of Ayatollah al-Uzma Khamenei*. Tehran: Islamic Revolution Publications.
- Statements of Ayatollah Khamenei (2019, June 4). Speech at the ceremony commemorating the 30th anniversary of the passing of Imam Khomeini. Available at: farsi.khamenei.ir.
- Tabarsi, Fadl ibn Hasan (n.d.). *Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*. Beirut: Dar al-Ma'rifah.
- Tabatabaei, Sayyed Mohammad-Hossein (1995). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an* [The Balance in the Interpretation of the Qur'an]. Translated by Sayyed Mohammad-Baqer Mousavi Hamedani. Qom: Islamic Publications Office.
- The Origins of Resistance from the Perspective of Imam Khomeini. (2024). *Quarterly Journal of Quranic Studies* [or relevant journal in the field of Imam Khomeini's thought].
- Louis Malouf. (1994). *Al-Munjid fi al-Lughah wa al-A'lam* [Al-Munjid: A Dictionary of the Arabic Language and Proper Names]. Tehran: Eslami Publications.
- Meshkini, Ali (2005). *Mustalahat al-Fiqh* [Terminology of Islamic Jurisprudence]. Qom: Al-Hadi.
- Mahdipour, Asieh (2019). Explaining a conceptual model of resistance in the thought of Ayatollah al-Uzma Khamenei. *Political Knowledge*, 15(2), 539–566. (In Persian)